T-66

TORDAI ÁNYOS

AMIT NEM TUDTUNK GÁRDONYIRÓL

⟨JEGYZETEK GÁRDONYI JÓZSEF: AZ ÉLŐ GÁRDONYI CÍMŰ KÖNYVÉHEZ⟩

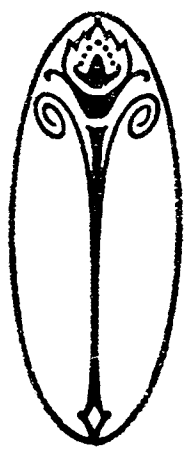

BUDAPEST, 1935

Tizenkét éve halt meg Gárdonyi Géza (1922 október 30.). Munkái már életében világoskodtak, de életének sok fordulója homályban maradt. Ómaga akarta így. Takarta, rejtegette lelkét-testét. Nemcsak a neve volt: az egri remete, a láthatatlan ember. Valójában is az volt.

Akik tizenkét év óta életét megírták, akár pusztán, akár egyéniségének s műveinek méltatásával együtt,[1] vagy akik életének egy-egy mozzanatát igyekeztek megvilágítani, vagy egyes munkáit elemezték,[2] itt is, ott is találtak egy-egy rést, amelybe nem tudtak bevilágítani, egy-egy szakadékot, amelyet nem tudtak áthidalni. Legtöbbje inkább érintetlen hagyta a homályos pontot, ha már nem tudott rá magyarázatot adni.

Úgy érzem, a rések és szakadékok legtöbbjére világosságot vet a legújabb életrajz: Az élő Gárdonyi. Fia írta, dr. Gárdonyi József, hagyatékának őrzője és kiadója. Formájában vaskos: I—II. kötet, 312 és 320 lap, tartalmában jelentős. Jelentős írója miatt és forrása miatt. Gárdonyi József életének javarészét atyja mellett töltötte. Ifjú korában atyja irattainak rendezője és másolója volt, az utolsó években atyjának barátja és jobbkeze. Atyja életében lelke megtellett emlékekkel és élményekkel, holta után meg élete minden fordulatának-titkának tudója lett. Mert rámaradt örökségül Gárdonyi Géza naplója és minden más följegyzése a felhasználás jogával és kötelességével, de óvatosságával is együtt. Ez magyarázza az életrajz alanyiasságát és egyik-másik kérdésben még mindig némi homályosságát. Gárdonyi Géza tanítóképzős korától, 1878-tól halála előtt két hétig rovogatta szorgalmasan naplójának lapjait. Följegyezte életének nemcsak színes és szürke eseményeit, hanem hozzájuk fűződő gondolatait, lelkének minden rezzenését, írói terveit, munkái megírásának módját, idejét, velük kapcsolódó reményeit és csalódásait, szóval belső és külső életének, megítélése szerint, minden fontosabb mozzanatát. Gárdonyi József könyvében valóban az élő Gárdonyi beszél. Ismétlem, nem csodálkozunk azon, hogy a napló s ennek alapján dolgozó életrajzírónak ítéletei nem minden vonatkozásban tárgyilagosak. De aki ezután fogja megírni az egri remete életét, Az élő Gárdonyiban nélkülözhetetlen és pótolhatatlan adatokat talál s minden ízében láthatóvá tudja majd tenni az életében láthatatlan embert.

Az alábbiakban megkísérlem egybeszedni az új életrajz adatait. Részletesebben azokat, amelyek újaknak látszanak, vagy új világításba állítják és megbővítik eddig vallott ismereteinket. Sokszor azonban tudott dolgokat is kell ismételnem, hogy lehetőleg kerek egészet adhassak. Tartozunk újabb irodalmunk legmagyarabb s méltán legszívesebben olvasott jelesének azzal, hogy meghallgassuk és figyelembe vegyük életének és munkáinak bírálatakor saját naplójának, följegyzéseinek vallomásait s hozzá legközelebb álló fiának véleményét.

I. A család. «Apai öregapám (Ziegler Kristóf) lakatos volt Sopronban, aztán meg Nemeskéren, mondja Gárdonyi a családi följegyzésekben. Mindössze annyit tudok róla, hogy hirtelen haragú ember-

[1] Gopcsa László: G. élete, 1923. Feszty Árpádné: G. G. és A tegnap, 1924. Schöpflin Aladár: G. G. 1925. Szabolcska László: G. G. élete és költészete, 1926. Kéky Lajos: G. G. Irod. tört. füzetek, 7. sz. 1926. Váth János: G. G. életrajza. 1929. Sik Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka, 1929. — [2] E művek összeállítása 1926-ig Kéky i. m. végén.

nek ismerték, és hogy a család magyarul beszélt, érzett és gondolkozott. De tudtak németül is, mert az egyetlen könyvük, a biblia, német könyv volt. Apámmal van ellemetve... Anyai öregapám meg kisbirtokos és kocsmáros, bíró és esküdt, alighanem paraszttéle ember Szőlősgyörökön. Nagy Sándor a neve. De azért tisztán paraszt se lehetett, mert kántortanító leányát vette el.»[3] A nemeskéri lakatos fia, Ziegler Mihály Sándor, Gárdonyi Géza apja. Két neve közül a Sándor néven szerette magát nevezni. «Ha megütköznétek azon, hogy a neve német, tudjátok meg, hogy neki mindig szándéka volt a nevét megmagyarosítania. De mint hivatali járatokat nem ismerő ember, évről évre halasztotta.»[4] A család luteránus. A katolikus Nagy Teréziával csak akkor eskette össze Ziegler Sándort a szőlősgyöröki pap, miután kötelezte magát, hogy gyermekeit a katolikus vallásban neveli. Így született Gárdonyi Géza a fejérmegyei Agárdon 1863 augusztus 3-án, hét között a második gyermek, katolikusnak. Az ősi biblia dísze hát a családfának, de a fa nem katolikus őstelevényben gyökerezik. A fiú nem apjának kemény-szögletes, hanem anyjának szelíd-síma arcvonásait örökölte. Öt testvére apró vagy ifjúkorában meghalt, a hetedik gyermek 18 éves korában. Gárdonyi 1879 óta apátlan, 1893 óta testvértelen. De annál inkább, az utolsó napig, anyás fiú.

Meleg képet fest az életrajzíró unoka Ziegler Sándorról. A 48-as fegyvergyárosról, a halálfejes légió hadnagyáról, a menekülőről Világos után, majd az országjáró géplakatosról, nagy családjának gondos apjáról. Agárd, Pátka, Székesfehérvár, Pest, Sály, Hejőcsaba, Buda, Kál kenyérkereső állomásai. Nappal a gépek mellett fárad, éjjel a kölcsönkönyvtárak regényeit olvassa. Magának is van öt-hat könyve, köztük az öreg biblia és — Renan Jézusa. Amit éjjel olvasott, reggeli közben elmesélte a családnak, de több volt a saját hozzátoldása, mint az eredeti. Fia tőle örökölte az elbeszélő készséget. Hallgatag, magábazárkozó ember, akárcsak a fia, de társaságban szívesen vidul, anekdotázik ő is. Három évvel fiatalabban halt meg, mint Géza fia: 1879-ben a hevesmegyei Kálban. Ötvenhatéves volt. Hat nappal halála előtt ő is katolikussá lett. Az életrajz elég prózai okkal magyarázza az áttérést. A káli plébános előre figyelmeztette a családot, hogy nem temetheti el a luteránus apát, a messze Miskolcról hozatni temető papot meg nem futotta pénzük, így hát «meg kellett alkudni a körülményekkel.»[5]

Nagy Terézia, a szőlősgyöröki kisbirtokos leánya, 20 éves korában ment nőül a 37 éves Ziegler Sándorhoz. 19 év mulva özvegy maradt és Géza fiának, rövid házaséletét kivéve, mindvégig hűséges kísérője és gondviselője. «Fia foglalkozása csak tanítósága idején érdekelte. Azontúl nem. Sohasem tudta felfogni és megérteni, mi az a szó: ünnepelt író és minek kell a fia munkálkodásához a mélységes csend.»[6] De annál jobban értett a főzőkanálhoz és mindenfajta házi munkához. Ahogy fia megszerzi a tanítói képesítést (1881 jún.) júliusban az özvegy már kitapossa számára a Szőlősgyörökkel szomszédos Karádon a segédtanítói állást. Három év mulva fiához költözik Dabronyba, szerencsétlen házassága után ismét vele van Szegeden, Pesten, Egerben. Az édesanya főztje a pesti híres vendéglőkénél is jobban esik fiának. Egerben meg boldogan intézi a kis kúria házi ügyeit. A györöki családi fészek árán veszik meg az egri házat. Az egri új ház építésekor «az első kődarabot Gárdonyi édesanyja igazította a helyére, másodikat a fia és a harmadikat unokája.»[7] E sorok

[3] 1. 5—6. — [4] Gárdonyi Géza jóformán kezdettől fogva e néven ír. Hivatalosan 1887-ben kéri e nevet s 1894-ben kapja meg. (G. József közl.). — [5] 1. 56. — [6] 1. 20. — [7] 1. 20.

írójának is sok kedves emléke fűződik Gárdonyi nénihez. Csak egyet itt közülök. Boldog volt, hogy fiát az egri vár bástyájára temettük s azon óhajtozott, bárcsak ő is fia mellett pihenhetne. 82 éves volt már. Négy év mulva meghalt. A jó egriek talán nem is tudtak óhajtásáról.

Gárdonyi nagyon szűkös tanítói s első írói keresetéből mindig juttatott akkor még élő két öccsének. Saját gyermekeit meg, hármat ismert el magáénak: két fiút s egy lányt, az atyai érzés teljességével szerette-gondozta. A gyermekek Győrött laktak édesanyjuknál még akkor is, mikor már véglegesen szétváltak a szülők útjai. De édesapjuk meg-meglátogatta őket, mikor jól esett és szeretetre vágyott. Mikor Egerbe telepedett, mihelyt a törvény engedte, magához vette a két fiút s anyjával ketten nevelték őket. (A lány az egyezség értelmében anyjánál maradt, csak 1907-ben került Egerbe — elborult lélekkel. Ma is az egri kórházban él.) Meleg családi fészek volt az egri porta. Az egyik ház nagyanyóé s az unokáké, a másik az íróé meg az irodalomé. Csak étkezéskor találkoztak a két fészek lakói. Igaz, hogy e rövid idő alatt annál melegebben.

II. Az asszony. Gárdonyi házassága. Erről nem mesélt a láthatatlan ember soha. «Gárdonyi nem árulta el senkinek házassága titkait, boldogtalansága okait. Válóperes iratainak eredetijét megszerezte és elrejtette a kíváncsi szemek elől.»[8] Épp ezért nőtt szárnya a legcifrább mendemondáknak. Ha lelkében és írásaiban nem hagyott volna véres nyomokat ez a házasság, igazán nem érdemelné figyelmét az esztétikusnak. De mert hagyott, senkit sem az egyszerű kíváncsiság ösztönöz a kutatásra. Hát nincs ebben a házasságban semmi romantika, inkább sivár prózai oldala, ami megdöbbentő. Az életrajz száraz adatai ím ezek. Gárdonyi 1884 szeptemberétől dabronyi kántortanító. Magához veszi édesanyját és legkisebb öccsét, a nagyobbat, gondozza. A jövedelem annyira vékony, hogy csak plébánosától kapott kölcsönökön tengődnek. A plébános szívesen kínál, ígér és ád kölcsönt. Visszafizetni nincs miből. De a pap nem is kívánja a pénzt. Mást tervel. Házában lakó unokahugának akarja a fejét bekötni. Elengedi a felgyülemlett adósságot s összeeskeli az alig 16 éves leányt a 23 éves ifjúval (1885 okt. 29.). Noha a leány gazdag, szintén a plébános házában lakó anyjának öt háza van Győrött, négy vízimalma és húszezer forintja a takarékban: az ifjú férjet nagy csalódás éri. A vagyonból kisemmizik, kétszáz forintot kap belőle és a Bécsig szóló két vasúti jegy árát. «A többi elintéződött: hát örökölni semmit sem akartok — visszavonással».[9]

Az asszonyban is csalódik. Már másnap összezördülnek. Lelki harmóniának híre sincs köztük. Visszajönnek Bécsből s az asszonyka este egyedül megy színházba az ura akarata ellenére. Gárdonyi lemond a dabronyi tanítóságról, anyját hazaküldi Szőlősgyörökbe, feleségével Győrbe költözik s ott «a felesége anyja öt háza közül egyben egy könyörületes szobácskát szorítottak neki, az asszony azonban hamarosan elköltözött mellőle Dabronyba, a papbácsihoz és anyjához.»[10] Egy hónappal a házasságkötés után. Hogyan nyomorogtak mégis hol egymás mellett, hol távol egymástól hét-nyolc éven át a végleges szakításig: ennek festésére az életrajz igen gyér adatokkal szolgál. De Gárdonyi vergődő lelkére annál élesebb vonások esnek. Nem is telik el egy év, 1886 május-júniusában ilyen sorokat jegyez fel naplójában: «Mért nem kezdhetem előlről az életet, születnék bár koldusrongyok közé... A szívfájdalom ellen legjobb orvosság az ólom... Vajjon mért félnék a haláltól, hiszen a sírban csak nyuga-

[8] 1. 144. — [9] 1. 127. — [10] 1. 39

lom lehet... Ennek a házasságnak vagy válás vagy gyilkosság lesz a vége...»[11] Még keményebbek a fiú szavai az életrajz különböző oldalain: «A fiatal menyecske a házasságban csak szabadságát akarta élvezni... Gárdonyi évtizedeken át türelemmel nézi, hogyan rohan az asszony mások karján a végzetébe... Folytatja vezeklését a nő miatt, akiről, mint mondja, nem akarok szólani soha... Többször kibékül feleségével s újra meg újra eltaszítja...» Megkísérel minden lehetőt, hogy egyháza parancsainak engedelmeskedjék. Hasztalan. 1893 augusztusában szüntették meg végképp az együttélést. Mi volt a döntő ok, nem olvasom. Az egyházi fórum előtt nem tehette, a világi előtt 1907 novemberében intézte el a válást. És házasságra nem gondolt többet.

Ez adatokkal szemben az életrajz megjelenése után egyik napilapban[12] ifj. Gárdonyi Géza, a negyedik gyermek és legifjabb fiú, akit a Gárdonyi-család nem vallott közéjük tartozónak, az anyát védelmező cikket írt. Főbb állításai: a dabronyi plébános csalfa terv nélkül, Krisztus nevében adta kölcsönéit ifjú kántorának. Nem kötötte rá unokahúgát, Csányi Máriát: a két fiatal lelket a szerelem hajtotta egymáshoz s a pap bácsi beleegyezését a házasságba a lányka unszolására adta meg. A lány valóban gazdag volt, de «édesapám sohasem igényelte a hozomány átírását... nem igen törődött a pénzzel... Igaz viszont, hogy Lear király óta más sem akarja vagyonát gyermekének átadni». Győrött munkáinak kiadásához az öreg pap segítette. Az ő gondolata az is, hogy Gárdonyi végezze el a pedagógiumot. Az asszony gondolata az, hogy elmenjenek Győrből valahová messze, hol nincs ismerős, sem rokon... ott az egymásrautaltság majd bensőbbé forrasztja az együttlétet. Az öreg pap nem mondott ellen. Így kerültek le Szegedre. Ott újra magához veszi Gárdonyi édesanyját, de a két asszony nem fért együvé. Sok és állandó torzsalkodás után «anyám a válást erőszakolta. Gárdonyi lassú hangon felelt: Az embernek csak egy édesanyát adott az Isten, felesége, úgy esik, több is lehet.» És Gárdonyiné elment. A 23 éves asszony a négy gyermekkel Győrött az öreg pap házába tért, «aki ha szükség lett volna rá, az öltözete miatt is szigorúan őrködött háza erkölcsi tisztaságán.»

Nem tartom tisztemnek eldönteni, melyik oldalon van az igazság. Egyik oldalt az apa érzéseit és gondolkozását jól ismerő fiú írta, a másikat az eltávozott asszony megtagadott fia. Az érzésem az, hogy egyik sem tárgyilagos teljesen s mind a kettő elhallgat lényeges dolgokat. Pedig, ismétlem, Gárdonyi lelki konvulzióinak magyarázatához és megértéséhez szükséges a teljes világosság. Azonban bár a gyermekeken kívül mindenki halott már, még sincs itt az ideje a pőre valóság pőre elmondásának. Különösen e lapokon s e lapok olvasói előtt. Bizonyos: Gárdonyi lelkét házassága megmérgezte, egy évtizedre papgyűlölővé, vallástagadóvá tette és halálig keserűséggel telítette. Mennyiben volt ebben része az anyagi kérdésnek, az asszony családi viszonyainak, a feleség házastársi hűségének, leányuk szomorú sorsának: a következő életrajzíró világosabban fejtheti majd meg, mint az érdekelt családtagok.

III. Isten. Gárdonyinak a valláshoz való viszonyát Kéky Lajos, egyik jeles elemzője, így állapítja meg: «Egy nagy lelki meghasonlás következtében mélyen keresztyéni érzése mellett is elfordult minden tételes vallástól. Egri remeteségében lelke a végső dolgokon való eszmélkedésbe merült, egyre jobban vonzotta a teozófia, mind mélyebben misztikussá vált s ezen az alapon egységes világfelfogást próbált kialakítani munkáiban is.»[13] A másik, Sík Sándor, még határozottabban jellemez: «A katolicizmus dogmatikája... úgy amint az

[11] 1. 140—143. — [12] Pesti Hirlap, 1934 okt. 30. és nov. 3. — [13] I. m. 10.

ő lelkében kialakult, nem elégítette ki teljesen. A katolicizmus neki elsősorban a lelkében élő Krisztus volt. A katolikus hitrendszerről mélyebb és egészen szabatos fogalmakra nem jutott.»[14] Bizony, ez ítéletekhez hozzátenni vagy elvenni való nem igen akad. Örömmel kell azt hirdetnünk, hogy alig van Isten-hívőbb, Krisztus-szeretőbb, Mária-tisztelőbb, másvilágban-bizakodóbb, tisztábbtollú és erkölcsösebb írónk Gárdonyinál, de részvéttel a hittestvér iránt azt sem tagadhatjuk, hogy a tételes katolikus vallás abban a korban, mikor már öntudatossá és életirányítóvá kellett volna válnia — távol állott tőle. Pedig keresett-kutatott, vizsgálódott szíve utolsó dobbanásáig. Az én lelkem tele van Istennel, mondta a papnak pár órával halála előtt. Meg is gyónnék, ha szükségét érezném — s egy félórán át fejtegette akkor is még dogmatikus gondolatait. Ezek voltak utolsó világos percei.

Megroppanását nem mentegetni, csak magyarázni óhajtanók. Említettük már, hogy családfája nem gyökerezett őstelevény katolikus talajba. Evangélikus atyja csak a halálos ágyon lett katolikussá. Igaz: katolikus anyja imádságaival indult az élet útjára. Ám ennek az útnak első állomásai: a sárospataki s a budapesti református gimnázium alig ültethették lelkébe elég mélyre a katolikus vallás alapigazságait. Mégis az egri tanítóképzős bizonyára valláserkölcsi viseletével is megérdemelte azt az évi 60, majd atyja halála után 100 forintot, amelyet Samassa érsek juttatott neki. Szíve mélyéből fakadt a devecseri tanítónak is imádsága, melyet naplójában is följegyez: «Uram, add szent kegyelmedet... Segíts küzdelmeimben. Őrizz meg minden bajtól, hogy Téged zavartalanul szerethesselek, mert csak Te vagy az, akit szeretni akarok határtalanul és lángoló szívvel. Te vagy az én egyetlen és legönzetlenebb atyám.»[15] Élő hitből fakadt a kis tanító tollán a karácsonyi dalnak szövege s melódiája: Fel nagy örömre, most született, aki után a föld epedett — ma is éneklik templomainkban.[16] Része volt benne a szegénységen való elkeseredésnek, de az elvonultságot, a csendet és istenes áhítatot kívánó lelkének is, hogy a tanítói pályát a franciskánuséval akarja fölcserélni. Isten is szerzetesnek teremtette, írja plébánosa ajánló levelében.[17] S mikor a provinciális elutasítja azzal, hogy a szerzetesnapi pályáról elkésett, tovább vánszorog a rögös pályán Dabronyig, ahol aztán boldogtalan házassága s ennek körülményei kioltják hitének gyertyáját.

Csak Isten a tudója, mi ment végbe lelkében. Keserves tusákról bizonykodnak naplójának ilyen följegyzései: Önzetlenül csak egy ember szeretett: Krisztus. Elszédülök, ha rátekintek a keresztfára... Életemben nem törődött velem az Isten, vajjon törődik-e halálom után (1886-ból).[18] Mindössze harminc éves, mikor házasélete végkép összeomlik. S nem az ő hibájából. Előbb mindent megtesz, hogy egyháza parancsaival ellentétbe ne kerüljön. Újra meg újra megbocsát. Végre is elszakadt a kötél. De Isten törvénye nem szakadhatott meg, mely házastársához kötötte s a harmincéves ember, a tollával szabad lélek, a mindig fényesebb nevű író, láncontartott rabnak érzi magát. És lázadozik mindenki ellen, aki szerinte láncát tartja. Sík Sándort idézem: «Fanyar daccal fordul a házasságon keresztül a hazugságon épült társadalom, a házasságot szentséggé avató és a válást lehetetlenné tevő egyház, a boldogtalanságot szentesítő vallás és a szenvedést megengedő Isten ellen.»[19] Az uiságíró-élet és társaság nem közelebb vezette, még távolabb vetette Istentől. Tanui ennek Szabolcska Mihállyal váltott levelei (1894). Keserűen pápistának

[14] I. m. 37—38. — [15] 1. 95. — [16] 1. 97. — [17] 1. 106. — [18] 1. 142. — [19] I. m. 22.

keresztelt istentelen pogánynak nevezi magát bennük, aki az Isten nyilvánulásai nyomán több könnyet lát, mint mosolyt.[20] Mégis sokat tanult az Isten-hívő Szabolcska iskolájában. Jól jegyzi meg az életrajzíró: megérezte, «hogy Szabolcska Istenhívősége a rézkorlát, amibe kapaszkodhat, ha a mennyei lépcsőkön az újrafeljutás ismét a szívébe kívánkozna.»[21] Mert odakívánkozott. Hiába pellengérezi az Egyház szolgáit a «Lámpás»-ban, hiába gúnyolódik az «Igazság a földön»-ben, hiába csúfolkodik a «Vígalom a mennyország»-ban: útja, ha tüskén-bozóton is, mégis Istenhez vezet.

Igaz, hogy a spiritizmuson, Buddhán és tanításán keresztül. 1897-ben az előbbi istentagadó már Krisztusról álmodik,[22] már azt tervezi sírfeliratául: Hiszek egy Istenben és az örök életben.[23], s megszerzi Buddha bibliáját a régi biblia mellé s elindul a keleti vallásfilozófia útján. Az egri remeteségben aztán járja mind a két utat. Hogy Buddha bibliáját eredetiben olvashassa, megtanulja a tibeti nyelvet. Esténkint egy-egy fejezetet olvas Buddhából és fiainak is meghagyja, hozassák meg bibliáját német nyelven s olvasgassák naponta. Hitévé válik s boldogítja a reinkarnáció. 1911 végén naplójában ezt jegyzi fel: «Eseménynek tekintem, a lélek örökkévalóságának kezdettelenségét hogy megfejtettem.»[24] De már egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia s a hitigazságok. Amazt is forgatja sokszor, ezeken is töpreng még többször. Folyosója falára maga festi Szűz Máriát a kis Jézussal. Hálószobájának éke Munkácsy Krisztusa. Ágya felett a megfeszített Jézus keresztje. Végrendelete azt kívánja: pap szentelje be sírját és a sírkeresztje ezt hirdesse: Csak a teste.

Hiába mondatja gyönyörű legendás könyvében maga helyett «A forrás» remetéjével: «Láthatjátok, hogy Jézus az én világosságom. De ahogyan elvonultam az emberek közül, és magányos egymagamban élek, a különféle vallásokat is magam mögött hagytam.»[25] Munkáinak számtalan Jézus- és Mária-ihlette lapja bizonyítja tétovázó lelkéről: Anima naturaliter Christiana...

IV. *Eger.* Mit jelent Eger Gárdonyi életében? A megtérést és a megérést. A gondviselő Isten visszahívta a pogány főváros útvesztőiből a templomos régi fészekbe. Majd húsz évvel előbb indult el onnan az öreg liceum tudásával és hitével vértezetten: most vissza kellett mennie, hogy magasra nőtt fája meg is lombosodjék, hogy semmivé törpült hite ismét az ég felé irányuljon. Mert ez történt Egerben. Ott a soktornyú város felett, a magányos csöndben Isten újra megérintette lelkét. Elzsongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját. Önzetlen, melegszívű embereket küldött hozzá jóbarátokul. És lassan-lassan erőssé fonódott a szál, mely egri azilumát az égboltozattal, az Istennel, a másvilággal, ezután már elszakíthatatlanul, összekötötte. Háza alatt meg a vén egri vár falai-bástyái, a porladó erős magyarok lelke ihlették mesélő tollát. Visszavarázsolták emlékébe a falusi tanító legszebb élményeit. Kigyujtották háza felett dicsőségük örök csillagát. Kinyitották előtte a láthatatlan emberek szívét. Kitárták eléje Isten rabjainak celláját. Gárdonyi múzsájának szárnya Egerben nőtt meg, mesemondó fája ott termette legszebb gyümölcseit.

Mi vitte Egerbe? Mondják véletlennek, mondjuk Isten kezének. A sok lelki és anyagi törődés után elvágyott már Pestről. Fényképező masináiával Pest és Buda vidékét járja, azután Szolnokot, Jászberényt, Szegedet. Fészket keres. Nem talál kedvére valót. A sok keresés közben eszébe ötlik Eger. «Elnézek én egyet Egerbe is! Isten igazában belakok abban a városban, ahol annyit koplaltam, fázódtam,

[20] 1. 233. — [21] 1. 288. — [22] 1. 304. — [23] 1. 307. — [24] 2. 177. — [25] Arany, tömjén, mirha, 108.

sanyarogtam. Megörökítem lencsémmel azokat a helyeket, miken ifjúságom szenvedéssel átvergődött»[26] Talán nem is fordult meg ott 1881 óta. Sorra járja diáktanyáit, szemben mai sírjával az utolsót is. Felbaktat a Sándor-bástya mellett a dombtetőn. Megdobban a szíve: Itthon vagyok! Visszamegy Pestre búcsúzni. 1897 február 10-én így áradozik a napló: «Nagy öröm! Megjött édesanyám Egerből. A házvétel megtörtént! Nagy öröm!»[27] Júniusban költözik le édesanyjával. Két fiát is megszerzi Győrből anyjuktól. Kezdődik a csöndes remeteélet.

Barátait, vendégeit szívesen látta, de ő maga nem kívánkozott a város utcáira, az emberek közé. Könnyen meg lehetne számlálni, hányszor ereszkedett alá 25 év alatt a házától levezető Hóhér-part nevezetű, görbe utcán. Nincs megírva, de hiszem, sehol sem járt úgymondott bemutatkozó látogatáson. Pestre azonban időnkint föl-fölnézett. Nemcsak akkor, ha munkái, színdarabjai ügyében kellett járnia, fölment olykor azért is, hogy meg ne szakadjanak a régi összeköttetések, hogy lépést tartson a haladó idővel. Házatája is ékesedett, bővült. Tágasította, nagyobbította s úgy osztotta be, hogy egyik felét csak maga lakja. Sokat emlegetett felülvilágító ablakát is azért gondolta ki íróasztala fölé, hogy írószobáját teljesen elzárja kerttől-udvartól, ahol bizony édesanyjának apró jószágai nem igen respektálták a csend-parancsot. Az 1916. évvégi naplóbejegyzése sok boszszankodást takar: «Marhahúst és zsemlyét nem láttunk ez éven át... de élelemben nem volt hiány. Tartottunk tehenet a háznál és a szokottnál több tyúkot — nem csekély kedvetlenségemre.»[28] Megszerezte aztán a telkével szomszédos szőlőcskét is, a város meg — némi ellenkezése után a gazdatársadalomnak, akik holmi «írnok»-nak tudták és titulálták — neki ajándékozott a háza előtt a köztérből vagy 72 négyszögölet. Erre is azért vágyakozott, hogy a jövő-menő népek lármája ne érjen be hozzá. Mikor meg 1907-ben a világi fórum előtt elintézte válóperét, karácsonyi ajándékul egri családjának megvett egy harminc holdas kis birtokot távolabb a szőlők között: nyaraló is rajta, domb is, völgy is, rét is, fenyves meg gyümölcsös. «Különös látni egy ismeretlen nagy és szép birtokot — szól a napló — és hallani, amerre nézek: ez is a tiéd, az is!»[29] 1917-ben Arad kultúrpalotája igazgatóságával kínálta meg. Azt felelte a tudakozásra: «Ma már ez a város dédelgetve szeret. Itt építettem fel hajlékomat. Munkásságom javát itt írtam Egerben... Nem megyek.»[30] Eger is igyekezett hálája, szeretetét nemcsak ajándék-telekkel bizonyítani. Mikor a Magy. Tud. Akadémia 1912-ben tagjául választotta Gárdonyit, örömében a város a Takács-utcát, melynek végén kúriája áll, nevéről nevezte el. Halála tizedik fordulója évében meg a telke mellett vivő utat díszítette fel az Egri csillagok-útja névvel.

Végrendeletében azt kívánta Gárdonyi, hogy éjjel legyen a temetése csillagfény, fáklyafény mellett. Sírt meg ott ássanak neki kertjében virágai között, a maga nevelte fák lombjai alatt. Eger ennél is többet tett. Legszebb palotájában, a Liceumban ravatalozta fel. Koporsóját nagylelkű érseke szentelte meg. És legnagyobb ajándékul a Bebek-bástyán, az egri csillagok között ásatta meg sírhelyét.

V. *Az ember.* 1881 nyarán édesanyja szőlősgyöröki házában Franklin életrajzát olvasgatja Gárdonyi. Karádon már várja a tanítói kis szoba. Mit vigyen magával? Kiírja a könyvből Franklin életszabályait, amelyekkel világhírre jutott. És megfogadja: követi ezeket mindhalálig. Élete útján ezek az elvek csillagoskodtak: Mértékletesség. Hallgatagság. Rend. Határozottság. Megelégedés. Szorgalom. Őszinteség. Igazságosság. Jámborság. Tisztaság. Szemérmesség. Alázatosság. Akik ismerték Gárdonyi Gézát, elmondhatják: állta fogadását az utolsó lehelletig.

[26] 1. 299. — [27] 2. 2. — [28] 2. 233. — [29] 2. 159 — [30] 2. 254.

Ifjú élete és tanító-kora felett állandó a szegénység, a nyomorúság. Míg apja él, folyton vándorol a család ide-oda. Egyik állás kevesebbet terem a másiknál. A sárospataki s pesti középiskolában a közepes eredménnyel tanuló diák tandíjmérséklést sem kapott. Az egri képzőt is csak érseke segélypénzével tudta elvégezni. Kálba még csak hazajárt Egerből gyalog, de apja halála után anyjához, Szőlősgyörökbe vonaton kellett mennie. Sokat koplalt, hogy összegyüjtse a vasútijegyre valót. Sokszor beszélte el maga később: egyik nap teljes napi élelme egy kisgyerekkocsiból kiejtett fél kifli volt. Az utca porából szedte föl. Nem sokat javult sorsa tanító korában sem. Karádon összes javadalmazása a tíz hónap alatt a sovány koszton kívül két forint ötven krajcár a főtanítótól s ugyanannyi a községtől. Boldog volt, hogy akadt egy 29 éves magántanulója, akitől havonta egy forintot kapott. Kútveder a mosdótála, fűtetlen-ablaktalan szoba a tanyája. Devecseri karácsonyán egy pipadohányra való pénze sem akadt. A zsebéből összekotorászott dohányszemétből csavart az ünnep jeléül egy sovánka cigarettát. Dabronyban nincs egy krajcárja a koldus számára s anyjával együtt papja kegyelemkenyerén tengődik. A győri ujságíróskodás terjeszti ugyan nevét, de nem igen kövéríti zsebét. Inségből is, meggondolatlanságból is álnéven ír tollához méltatlan ponyvafüzeteket. Szégyelli is később, szeretné kitörülni őket irodalmi multjából. Csak Szegeden kezd enyhülni sorsa, mikor már érdemes tollát érdeme szerint fizetik. De gazdag emberré nem lett soha, bár anyagi gondok sem őrölték. Mégis azon mindig panaszkodott, mennyi anyagi áldozatba kerültek történelmi regényei. A rengeteg forrástanulmány, utazások, könyvek a lelkiismeretes író tárcáját nagyon meglaposították. «Én többé aligha vállalkozom ilyen alapon regénycsinálásra. Gazdag embernek való mulatság az ilyen! Aztán hát ki az ördög keres manapság a regényben igazságot!» — kesereg az Egri Csillagok befejezésekor.[31] Később aztán még egyszer érezte a szükség nehéz leheletét. A forradalom, a kommunizmus idején. A napló ilyen sorai árulják el: A mai ebédünkhöz nem volt kenyerünk... A kiadóm küldött ide Pestről fát, hogy meg ne fagyjak és gyertyát, hogy legyen világosságom.

Ifjúságának nehéz napjait hamar lángfogó szíve könnyítette. Bájos története van a legelső gyerekszerelemnek. Csak azért kívánkozik ide. A 14 éves pesti diáknak szomszédja az órásék Zsuzsikája. «Az ő mérhetetlen mélységű, ártatlan gyermekszemeibe még most is visszaomlik a lelkem, és bűvös áradása van álmaimnak, ha rágondolok» — írja róla tíz év után.[32] Amikor elváltak, Géza fényképet kér Zsuzsikától. Zsuzsika még akkor nem volt elég érett arra, hogy fényképezőgép elé állítsák. De hogy a kívánság mégis teljesüljön, kilopta a keretből nagymamája fényképét, megcsókolta s átnyujtotta örök szerelme zálogául. A fehérhajú anyóka képét holtig őrizte Gárdonyi. Karádi nyomorúságait a tabi útbiztos leánya, Farkas Vilma édesítette. Sok szép költeményében, még «Tíz év multán» is, ábrándozik az ártatlan idillről. Devecseri szívfájdalma a kis pékleány, Gergelyi Kató. Késő időkig őrizte emlékében, bizonyság a Pék órája és Zivatar pékéknél című novellája. Dabronyban előbb a luteránus pap leányát kéri meg, aztán a katolikus pap húgát kapja meg feleségül. Irott emlék nincs sem Borbély Erzsikéről, sem a feleségéről, Csányi (Molnár) Máriáról. Életében nincs több nyoma a szerelmi lángolásnak. Tíz-tizenöt év után (1896—1900) mintha még egyszer megélénkülne a hamvadó parázs, mikor Fesztyék szalónjában Szarvassy Margittal találkozik. De hiábavaló lángolásra nem kapható egyikük sem. A keservesen szenvedett és felbonthatatlan házassági kötelék végkép kioltja a parázst. Ezután csak lelke leányainak, a kékszemű Dávidkáéknak, Emőkéknek, Margitoknak hódolt.

[31] 2. 47. — [32] 1. 42.

Nemcsak nyelvében és írásaiban, lelkében és érzésében is magyar volt Gárdonyi ízig-vérig. Büszke mindig magyarságára s még a gondolat is sértette, hogy német származású volna. Apjának, Kossuth fegyvergyárosának s a bujdosónak sorsát sohasem feledte s ahol s ahogyan tehette, visszafizetett érte. Gyerekes csínynek tetszik, de jellemző a sárvári eset. Az évzáró ünnepély befejezéseül a Gotterhaltét kellett orgonán eljátszania. (A bajor király birtokán talán megeshetett 1884-ben is.) Parancs volt, megcselekedte. De a befejező sor után egy-két futammal átcsapott a Jaj de huncut a német nótára. Nem is volt maradása tovább Sárváron. Politikai cikket sohasem írt. Nemcsak azért, mert nem értett hozzá, de mert tolla bizonyosan elcsúszott volna a végletes negyvennyolcas szólamokra. Naplójának soraiért a milléniumi kiállítás megnyitásakor (1896 május 2.), ha nyilvánosan mondja, bizonyosan pörbefogják — felségsértés címen. A Fekete nap című drámája is osztrákgyűlöletéből fakadt. Nem is vállalta előadását a Nemzeti Színház, sőt Jászai Mari is nyilatkozatot iratott alá vele az előadás előtt, hogy politikai meghurcoltatások esetén Gárdonyi vállalja a felelősséget. De nem folytatom az efféle adatok felsorolását, eleget mondottam ezekkel is s még azzal, hogy egri házőrző kutyáját is Hentzinek nevezte el. A háború szelére két szót írt a naplóba: Szerbiának ököl. A hadüzenetkor meg: Mától kezdve az V. parancsolat nem bűn... Krisztus elfordítja fejét a Földről. 1917 november 14-én így szól a napló: «Véleményem szerint a háború még évekre nyúlik... A vége tehát, hogy minket széttörnek, felosztanak.» A költők nemzetük prófétái... Megtörtént. És következett a forradalom, a kommunizmus. «Csatlakozás Oroszország poklához, szörnyűködik a napló, a polgármester Egerben Fischer Manó... A templomokat fosztogatják: Nincs Isten! Még Egerben sincs, a papok városában»...[33] A «fejmunkások» gyülekezete beválasztja a Vörösmarty-akadémiába. Gárdonyi válasza: Nem óhajtok a V. akadémia tagjaként szerepelni. A magam emlékeiből írom ide: Hegedűs Márton elvtárssal lejött Pestről Egerbe Móricz Zsigmond is. Nálunk is járt, a cisztercitáknál, hogy adjuk be derekunkat, írjuk alá a hittagadó s rendtagadó nyilatkozatot. S hogy velünk nem boldogult, fölment Gárdonyihoz: vállalja az új akadémiai tagságot. Másnap Gárdonyi jött le hozzánk: bírjuk-e még türelemmel, reménységgel. Bírjuk. Megnyugodva ment haza. Meg is kapta gerinces magyarságának jutalmát: a vörös uralom után alakult Magyar Írók Szövetsége elnöki tisztségébe emelte. S mert elfogadta, kapott is érte Bródy Sándortól keserű szemrehányó nyílt levelet. Sajnos, mint annyi más, szalmaláng volt ez a szövetkezés is.[34]

A sok hányódás, ínség, gyötrődés után is alapjában vidám és melegszívű ember maradt Gárdonyi nemcsak munkáiban, hanem életében is mindvégig. Mint mindenki, aki nemcsak testi, hanem lelki életet is él. Az igaz, hogy ritkán nevetett. Inkább befelé mosolygott. De ha társaságba került, belemelegedett a hangulatba s rendesen ő vitte a szót. Tapasztalhatta mindenki, aki megfordult nála. Ha kedves vendége jött, hozatta azonnal a saját termésű «piros vizet» s vidám pohár s pipaszó mellett folyt a beszéd. Mert a pipa elválaszthatatlan jószág volt tőle. Az 1916. évről összefoglaló beszámolót ír a naplóba. Néhány szomorú sor után így fejezi be: «Dohány dolgában őszig némi keveslet, azontúl bőség, aminő békeidőben se volt. Igaz, hogy háromszoros áron, de minőség tekintetében csupa jó.» Természetesen,

[33] 2. 222, 262. — [34] Velünk érző felfogására álljon itt az a jellemző adat, hogy a katolikus sajtóért folytatott küzdelemben is mellettünk állt: a Magyar Kultúra 1917. évi 1. számában lelkes és meggyőződéses cikket írt Szabados Nagy Géza néven. Kiadói miatt nem tehette máskép.

fináncnemlátta dohányról van szó. «Minden jó, ha a dohány jó, mondaná Gárdonyi, állapítja meg az életrajz, ha a közmondást vele újra fogalmaztatnák.»[35]

A jó ember elsősorban jó édesatya volt. Említettem már, kiskorában mennyire rabja volt gyermekeinek. Kevés apa írt szebb verseket gyermekeihez, mint ő. Egerben a nagyobbik fiú, Sándor, lett a majordomus, kert és szőlőgazda, Józsi meg irodalmi segédje, életében kiadóival pörösködéseiben képviselője, holta után irodalmi hagyatékának rendezője. Meg is hagyta ide vonatkozó szándékait «Fiaimnak, utasítások» címen. Sokat és sokszor vergődött azon, elég lesz-e írásainak jövedelme hagyatékul kis családjának. Ilyen órában fogant lelkében az elhatározás: «Ezentúl naponta följegyzek egy életre való tanácsot a fiaimnak.» Valóban jegyezgetett is szorgalmasan évekig. A «Földre néző szem» című kötet jó tanácsaiból tanulhat minden magyar ifjú. Naplójában időnkint álmait is följegyezte. De a följegyzéseket külön intézkedéssel zárta el a nyilvánosságtól: «Fiaim! Ezek a följegyzések nem a nyilvánosságnak valók. Csak azért írtam le némely álmomat, mert azt gondolom, hogyha jó csomó lesz együtt, tanulságos képe az ember karakterének és fantáziája szárnyalásának... Hát ne adjátok ki ezeket a jegyzeteket, csak ha éppen nyomorúságba jutnátok. Akkor, ha ezzel segíthettek a bajotokon, elszenvedem érettetek a világ vállvonását.»[36]

De jóbarát is volt. Bizonyítják a jóízű szegedi történetek, amelyeknek középpontja: Dankó, Pósa, Gárdonyi. Különösen meleg érzéssel volt Dankó iránt, aki éppúgy a semmiből küzdötte fel magát, mint ő. Dankó híres nótáinak bizalmas bírálója Gárdonyi. «A hagyatékban levő eredeti Dankó-kéziratok (59 nóta) és levelek tanusítják, mennyit csiszolt-javítgatott Dankó Pista szerzeményein.»[37] Fiókjában mindig volt dalszöveg Dankó hegedűjére. Mikor meghalt a nótás jóbarát, valamennyit a tűzbe dobta: Legyen hamu, ha te is az lettél. Könnyezve állott halálos ágyánál s hegedűjének húrjait őrizte emlékül. Lelkének marcangoló kínjait, vallási megroppanását Szabolcska Mihálynak tárta fel. Közös sors hozta őket össze: Szabolcska is oly rosszul járt első házasságával, mint ő. Örök kár, hogy életének e sötét éveiben nem katolikus pap-jóbarát volt a bizalmasa. Talán hamarább kikerül az örvényből. Csodálattal olvasom a rideg s különködő Tóth Bélának Gárdonyihoz írt meleg leveleit. Ha megjelent Gárdonyinak egy-egy nagyobb munkája, vagy színpadon aratott sikert darabja: Tóth Béla gratulál elsőnek. «Petőfi óta nem tudok kegyednél nagyobb magyar tehetséget, s ami főbb: Petőfi óta nincsen kegyednél becsületesebb ember és művész» — írja neki, mikor a Petőfi Társaság tagul választotta.[38] Mi kívülállók nem is tudjuk értékelni az ilyen nyilatkozat fontosságát és termékenyítő voltát, ha az a pesti írótársadalom önző és tülekedő világában hangzik el. Fesztyékkel hosszú évekig tartó barátsága ismert dolog. Ott találkozik Jókaival is. Kedves képeket fest az életrajz Sipulusszal, Bródy Sándorral, Bársony Istvánnal, Sebők Zsigmonddal kapcsolódó barátságáról: az életmódjában egyszerű, a társaságban szerény, egész valójában csöndes és békés írót szerette és becsülte mindegyik pályatárs.

Még egyfajta leveleit olvasom szívesen az életrajzban. Répássy János, az egri képző paptanára, a harmadéves Gárdonyit megbuktatta a félévben a magyar stúdiumból. Oka volt rá. Gárdonyi sem nagyon tiltakozik ellene. De Répássy nem a szekundával segítette diákját íróvá nőni, inkább azzal, hogy lelket tudott önteni tárgyaiba, mert maga is szépíró és költő volt. Gárdonyi az ő gyakorlattételein növelte szárnyait. Diákpajtásainak egy-egy hatosért kidolgozta a gyakorlattémákat. Ugyanazt a témát akár tízféle változatban, úgyhogy a sasszemű tanár semmit se sejtsen. A bírálatokból persze ő

[35] 2. 233. — [36] 1. 303. — [37] 1. 210. — [38] 2. 34.

tanult legtöbbet. A bukást elfelejtette, de lelkes tanárát sohasem. 1899-ben kerülnek újra melegebb viszonyba: Gárdonyi keres kiadót Répássy Hárfahangok című énekeskönyve számára. Ettől kezdve Gárdonyi levele minden évben megkeresi születése napján «Tisztelt Jani bátyját, Kedves jó Professzorát». Tele a sorok hálás emlékezettel, bizalmas melegséggel s az öreg pap iránt szíves érdeklődéssel. Utolsó levelét halála évében, 1922 február 1-én írta. Az agg költő-tanár hat évvel élt tovább. Hattyúénekét koszorúként tette érdemes és kedves tanítványa sírjára.

Gárdonyi könyökéből hiányzott a csont, írja fia a jellemző szókat. Valóban szerényebb, kevéssel beérőbb embert keveset hordott a föld háta. Befelé ugyan melegítette minden elismerés, kitüntetés, de a külső fényről, ünneplésről szívesen lemondott. Még az irodalmi társaságok tagsági kitüntetése is nehezére esett, mert magamutatással, hangoskodással járt. Irtózott a székfoglaló asztal zöld posztójától. Kelletlenül mozdult még irodalmi ügyekben is. Jól emlékszem, mennyi kérést, rábeszélést kellett még az Akadémia megbízásához pótolnunk, míg rá tudtuk venni, hogy jöjjön le a színházba s ünnepelje Eger társadalmával együtt Tárkányi Bélát születése százéves fordulóján. Mielőtt kiment a zöld asztalhoz, azt mondta: Úgy érzem magam, mint a hal, mikor partra lökik a vízből. Ez volt első és utolsó nyilvános szereplése Egerben — 25 év alatt! 1911-ben ülhette volna meg harmincéves írói jubileumát. Készültek is rá írótársai. Ahogy neszét veszi ennek Gárdonyi, azonnal táviratoz a P. H.-nak: Tollam ünneplésétől szíveskedjék a társlapokat is lebeszélni. Nemzetem hálját jubileum nélkül is érzem íróasztalomnál.[39] Ómaga azonban szívesen hódolt az érdem előtt. A könyv Rákosi Jenő és Prohászka Ottokár jubileumára írt levelét közli. Ez utóbbi kiváltképpen színes. «Köszöntöm a napba öltözött embert, kit Isten homlokon jelölt a kiválasztottság fényes jegyével... az ő írása fénybenúszó liliommező... és az ő szónoklása: csillageső a sötétségben...»[40]

V. *Az író.* A harmadéves képzős Gárdonyi 1881-ben írja naplójába jövendőjének sejtve vágyott programmját: «Istenem! bch szeretnék az irodalmi pályára lépni!» Néminemű irodalmi tevékenység máris volt a háta megett: a Drukk című saját szerkesztésű és rajzolású litografált diáklapjának öt száma, sőt az első honorárium is boldogította: a Füllentő című egri ujság első négy száma. Gondosan bekötve őrizte mindvégig könyvtárában. A Füllentőben jelent meg legelső beszélye is: «Kínos perc», humoreszk, aláírva már: Gárdonyi Z. Géza. Álneve a gyermekkori olvasmányaiból megtetszett Don Vigole, aki honoráriumkép egy-két szivart is kap a Füllentőtől. Négyévi tanítóskodása alatt írótolla egyre dolgozik. Don Vigole ugyan Karádról hiába próbálkozik hol a Pesti Hírlapnál, hol az Ország-Világnál, fogja hát magát s megindítja a falusi intelligencia számára bodzatintával írt második lapját: a «Köpönyeget». A devecseri 19 éves tanító már regényíráson ábrándozik. Hármat-négyet is megkezd. Közben a zalai, somogyi, veszprémi lapok megnyílnak apró írásai előtt. Megbátorodik és Jókait levélben arra kéri, hogy neki ajánlhassa regényét, ha sikerül könyvben kiadnia. A sárvári félesztendő alatt főtanítója biztatására főkép tanügyi cikkeket ír s a szerény díjazásból könyveket vásárol, német és francia nyelvtant. Amily mértékben erősödik írói hivatása, oly mértékben érzi tehernek az iskolát. Dabronyban le is mond róla s boldogan ül be a győri lapok szerkesztőségébe. Mindenes-ujságíró a kenyérért, de már szépíró a dicsőségért. 1886-ban,

[39] 2. 184. — [40] 2. 187

23 éves korában jelenik meg első novellás kötete (Szerelmes történetek), akkor írja első regényét (Álmadozó szerelem) s ugyanakkor adják elő első színdarabját (Zendülés a pokolban). Az ujságíró-állomások: Győr, Budapest, újra Győr, majd Szeged, Arad és 1891 végén ismét Pest. Novelláskötetei, tárcái, versei, legelső sorban a Görelevelek révén neve szárnyra lendül. 1894-ben már nem robotos ujságíró: havonta négy tárcáért s két Göréért egy százasra szól a szerződése a Magyar Hírlapnál, negyvenet még hozzátold Az én ujságom Nagyapója: havi 140 forinttal vígan él minden kalitka nélkül a szabadság mezején.[41] Két év mulva ettől a köteléktől is szabadul s ezután csak iró lesz, aki, mint mondja: előbb gondolkozik és azután mártja meg a tollát, és nem ujságíró, aki előbb mártja meg a tollát és csak azután gondolkozik.[42] 1897-ben elvonul az egri remeteségbe. Huszonöt év adatott még neki ott, hogy a magyar Parnasszus tetejére jusson. És feljutott.

Micsoda ihletből született egy-egy munkája? Első nagy regénye az «Egri csillagok». Fogantatása perceit maga mondja el. Fölvezette egyszer fiát az egri várba. Élénk színekkel mesélte neki a régi ostromot — s a gyermek fantáziáját nem Dobó, nem Mekcsey meg a hős asszonyok ragadták meg, hanem Gergő diák, tűzmester. «Ez volt, akiért a legjobban lelkesült és akinek tettein szívből kacagott. S nekem a gyermeki lélek érzékeny tükrében kellett meglátnom, hogy csakugyan ez a legérdekesebb alakja az egri ostromnak.»[43] A «Láthatatlan ember» első szikrájáról meg így beszél: A kilencvenes évek elején körkép-eszmékkel foglalkoztam. Egy este arra gondoltam, hogy Attila temetését kellene megfesteni... Azt a nagy temetést, amelynél egy egész nemzet kísérte a halottat. Aztán elfelejtettem. Munkácsy Mihály temetése vetette elém újra!... Ecsettel vagy tollal, de meg kell mentenem e gyönyörű témát.[44] 1906 nyarán egy rövid idézetet olvas a Margit-legendából: Tőn ezer véniát. Bosszankodik, miért emelik ki ezeket a túlzásokat, miért nem azokat, amelyek szépek, hiszen a legenda tele van a lelki nemesség és szívbeli jóság vonásaival is! «Elolvassa az egész legendát. S íme a sorok közül rám fénylett egy szent élet szépsége, mint ahogy a deszkapalánk résein átragyog a nap.»[45] Pesten jártában egy könyvesbolt előtt két hölgyet lát. Bánatos tekintetű anya s még bánatosabb leánya. Okos értelemmel bírálják a kirakat látványosságait. Hazafelé a vonaton a két ismeretlen asszony sorsán tünődik. Eszébe jut aztán egyik barátja, aki házassága miatt otthagyta a katonaságot s postás lett. A házasságról átfordul saját ifjú életének boldogtalanságára. A három impresszióból fonta össze a «Hatalmas harmadik» meséjét.[46] Nem ritkán az álom indította meg fantáziáját. Tudatosan számított is rá. Éjjeli szekrényén hegyezett ceruzák, papírlapok várták az ébredést. Egyik nyári forró éjjelen azt álmodja, hogy a Nemzeti Színház színpadán mesejátékát, az Árgirus királyfit próbálják. Künn didergető fehér téli éj. S lenge gyolcsruhában betlehemesek lépnek a színpadra. Hiába zavarja őket, a színészek közé vegyülve játsszák a maguk egyszerű játékát. Felébredt, fogja a ceruzát. A teleírt papírlapok egyre szaporodnak. Föl sem öltözik, elfeledkezik reggeliről, minden másról, csak ír-ír. Ebédre hívják, nem mozdul, míg délután kettőkor készen van a «Karácsonyi álom» első felvonása. Versben! 1902 december 1-ről így szól a napló: Éjjel három óra tájban ébredtem föl. Félálomban Fehér Anna alakját látva még félálomban írtam fel az első és második felvonás vázlatát.

[41] 1. 251. — [42] 1. 288. — [43] 2. 18. — [44] 2. 83. — [45] 2. 100 — [46] 2. 124.

Mert igen gyorsan tudott dolgozni, ha már megfogta a témát. Ha nem naplója, följegyzései mondanák, talán el sem hinnők. De hűségesen följegyezte minden munkájának, még a kisebbeknek is, élettörténetét. A Karácsonyi álmot három nap alatt írta meg. Fehér Anna vázlatához három év multa nyúl s négy nap alatt írja meg a darabot. A Falusi verebeket lassúbb tempóban, de azt is gyorsan írja: vázlatával két napig vesződik, az első felvonással majdnem egy hétig, aztán két hét pihenés, végül három nap alatt végére teszi a pontot. Egy nap egy novella, sőt egy-két óra alatt is befejezi. Nagyobb regényeinek is őrzi a napló dátumait. Íme: az Egri csillagokat 1897 nov. 9-én kezdi írni. Írja a 135. lapig. Itt megtorpan. Sok tanulmány kell a történeti regényhez. Járja a Nemzeti Múzeum régiségtárát, a bécsi császári levéltárat, megjárja Konstantinápolyt, olvas, tanulmányoz tömérdek könyvet. Közben pihenésül megírja a Kékszemű Dávidkánét. Konstantinápolyból 1899 jun. 3-án kerül haza Egerbe. Okt. 6-ról a bejegyzés: Az Egri csillagoknak az 1051. lappal a végére jutottam. Még két hónapig foltozgatja s a kézirat 1290 lapra bővül. Karácsonykor a Pesti Hirlap megkezdte a regény közlését. A Láthatatlan embert nyolc hónapig írta (1900 okt. 14.—1901 jún. 6.). Az Isten rabjairól 1906 okt. 1-én jegyzi föl: Kezdtem írni Szent Margit regényét. A vázlatozás, búvárkodás sokáig tart. Novella-kötelezettségek is szorítják. 1907 szept. 3-án befejezte mégis. Szinte toll alá kívánkozik A bor megírásának története. Borongós, csepegős napon fog hozzá. Nem megy a munka. Vonatra ül, indul Egerből és bolyong jóformán kiszállás nélkül, cél nélkül Pesten, Nagyváradon, föl Mármarosszigeten, ismét le Püspökladányon, aztán Szászrégenen át Borszékig. A vonaton folyton tervez, fogalmaz és ír. Borszéken aztán tíz nap alatt készen van vele. Igazában csak egyfolytában tud írni. Fél a gondolat láncszemeinek szétpattogásától. Folytatásokban képtelen teremteni. Irígykedve írja Jókairól: Az öreg tud! Még folytatásokban is remekbe írja műveit.

Lelkiismeretessége mellett talán a gyors dolgozás is oka annak, hogy később újra meg újra javítja-simítja munkáit. Minden új kiadás előtt. Nemcsak külső formáját, stílusát. Ezt mindig sűrűbbé, tömörebbé. Jól mondja fia: «Mondatait ha javította, azon igyekezett, hogy szűkítse, ritkán, hogy bélelje.» Olykor fordít a belső lényegén is. «Nem akarom forgalomban valamely alkotásomat, mert rossz, hibás alapgondolatban, kidolgozásban, filozófiában vagy tendenciájában, a kornak helyes megítélésében, a megrajzolt idők eszméinek, az emberek elveinek visszaadásában» — írja nagy pörének védekező iratában.[47] Ezt az elvet érvényesítette minden dicséretre méltó módon azzal is, hogy megtagadta ifjúkori, a kenyérkeresés kínjaiban született, nevével soha nem jegyzett, erkölcsileg kifogásolható tákolmányait, amelyeket örökáron eladott s amelyeket a lelkiismeretlen kiadók így még jobban levetkőztettek. Sőt, ömaga vásárolta vissza a körúli kiadótól *Mummery* afrikai kalandjait, fiai pedig, szándékához híven, a híres *Lámpás* köteteit vásárolták vissza és dobták tűzbe. Mindezért joggal mondhatja az életrajz: «Gárdonyi könyvei úgy értek az idővel, mint a gyümölcsök. Aki fellapozza bármely első kiadású kötetét és egybeveti a későbbivel, tapasztalhatja az érési folyamatot, az író gondos színezését, hamvassá borítását tolla termékeinek.[48] Mindegyiken, de különösen «Az én falum» új meg új kiadásain észlelhetjük a folyton javító gondos kezet. Apróbb kötetei közül maga is ezt a kötetet szerette legjobban, édesanyaként újra meg újra fésülgette, bővítgette. Még hagyatékában is maradt több olyan elbeszélés, amelyet oda szánt bővítéknek.

Javítgató gondossága nyilatkozik abban is, hogy munkáinak címében csak hosszas próbálgatás után állapodik meg. Alig van olyan munkája, amelyet az első ihletben keresztelt volna meg a végleges névre. A jó cím már maga félsiker, tartotta Jókai is. Sok volna

[47] 2. 298. — [48] 2. 32.

novelláinak címpróbálgatásait elsorolni, csak főbb munkáiról ennyit: «Az Egri csillagok» Gergő diák néven indul, újabb címe: Holdfogyatkozás, ez is csak két hétig állja helyét, aztán lesz: Hol terem a magyar vitéz? Egy hónap mulva: Török gyűrű. Ezután következik: Hold és a csillagok, ebből alakul a végső maradandó két szó: Egri csillagok. A «Láthatatlan ember» első címe: A hún leány, második: Napenyészet, harmadik: Szerelem rabszolgái. «Isten rabjai»-t csak Jancsi fráter előzte meg. «Az öreg tekintetes» neve előbb: Az utolsó Atilla, Az öreg úr, Utolsó tekintetes úr. «Szunyoghy miatyánkjának» első címe: Hét viadal, «A bor» először A bikavér nevet kapja. Címötleteit különben nagyon féltette. Hogy a nyomdában megforduló korrektorok, ujságírók elől elrejtse, az utolsót, az igazit csak a legutolsó korrektúrára írta fel. Épp így féltette irodalmi jegyzeteit, terveit a profán szemektől. Tibeti nyelven, titkos tibeti írással jegyezgette őket. Az «Isten rabjai» után honfoglaló eleink vitézkedéséről, pogány kereszténységéről tervezett regényt. Az első cím: «A lechmezei nyilak» lett volna. De csak négy oldalt írt meg belőle: a többi hozzávaló jegyzet, vázlat, tanulmány, egyéb regény és novellaötletekkel együtt egy fiókot tölt meg — ezzel a titkos írással írta mind. Az írás kulcsát pedig magával vitte a sírba. Nem akarta, hogy más dolgozza fel témáit. Az írás ma is megfejtetlen.

Amikor a Hatalmas harmadikról az olvasók véleményét boncolgatja Gárdonyi, így eszmélkedik naplójában: «Az is furcsa, hogy sokan a magam élete történetének gondolják. Pedig hát voltaképen minden regény az író élete, története. Akármiféle személyek szerepelnek a regényben, a szívök mindig az író szíve. Velök történő mindenféle pedig az író életének egyes szálai, hol nagyító, hol kicsinyítő, hol ferdítő színes üvegen át nézetlen.»[49] Mennyire érvényesül ez igazság munkáiban, az életrajz lépten-nyomon mutatja. Az Aranyemlegette epikai hitel abban mutatkozik Gárdonyinál, hogy történeteinek, alakjainak valamiféle nyomát mindig megtalálhatni élete folyásában. Ezért is érezzük közvetlennek, igaznak írásait. Tudatosan is gyüjtötte a jellemző alakokat. Noteszába jegyezgette minden ismerősét, látogatóját s az itt-ott szemébe ötlött érdekes emberi megnyilvánulásokat. Mindig élő alakokról mintázott. Nemcsak igen sok novellájának, kisebb regényének alakját vagy egy-egy életmozzanatát köti össze az életrajz Gárdonyi életével és környezetével, nagy munkáinak mintáit is sokszor kimutatja. Az «Egri csillagok» főszemélyeinek hol külsőben, hol belsőben családjának és egri meg régi pesti társaságának tagjai álltak modellt öntudatlanul.[50]

Ezt a Gárdonyi-hitelt legélesebben (és legártatlanabbul) Göre Gáboron mutathatjuk be. Az életíró szerint Gárdonyi a Göre-típust győri és szegedi ujságíró-multjából, a nevet meg Szőlősgyörökből vitte Pestre a Magyar Hirlaphoz, aztán a Kakas Mártonhoz. Gárdonyi édesanyjának egyik szomszédja volt Györe Gáspár uram. A Györe névből nyírta ki az ipszilont, a Gáspárt meg Gáborra fordította, nehogy valaki ráismerjen a falu szülöttére. Monogrammja megmaradásáért gondolta ki így a nevet. Göre testilelki alakját meg ugyancsak a szőlősgyöröki Cságolyi bácsiról formálta, aki jómódú, «mindvégig pógár embör» volt s a bírói tisztet is viselte egy ideig a nagybot, nagykalap és nagycsutora díszeivel.[51] Mikor meg képen is meg kellett jelennie a Göre-trifóliumnak, így adta az utasítást Gárdonyi Mühlbeck mesternek: «Készítsen három parasztalakot. Egyik olyan legyen, mint Pósa, a másik, mint én, a harmadik, mint Wolfner.»[52]

«Három dolog, amivel Gárdonyi élete végéig nem volt megelégedve: a pipája, a hegedűje meg a kiadója.» Bizony, élete két

[49] 2. 106. — [50] 2. 47. — [51] 2. 122. — [52] 1. 225.

utolsó esztendejét igen megkeserítette a nagy pör kiadójával. (S. és W.) «Ebben az évben, panaszkodik a napló, alig írhattam valamit a perem miatt.» A per tárgya röviden: van-e joga a kiadónak az író műveit újra nyomatni, míg az író meg nem engedi. A kiadó azzal érvvel: elfogyott a készlet, a közönség meg követeli a könyvet. Gárdonyi felel: «Én nem jövedelmet akarok, inkább akarom a szegénységet, de nem adok a közönség kezébe olyan könyvet, mely meggyőződésem szerint javításra szorul.» [53] Amott az üzleti szempont, itt az írói becsület. A per oka, így írja fia, Gárdonyi bizalmatlan természete. Közel két évtized óta halmozódik már lelkében kiadójával szemben a gyanú — jogtalanul inkább, mint jogosan — hogy megcsalják a könyvek nyomásával, a honorárium-számítással, mindennel. A pör végül is egyezséggel végződött, a bírói jóváhagyás azonban már csak halálos ágyához érkezett. Lehet, a kiadónak is igaza volt a maga üzleti szempontjából, de Gárdonyinak bizonyosan igaza volt, mikor tökéletesíteni akarta munkáit. Gyönyörű szavakba foglalja gondolatát: «Én öregségbe hajló ember vagyok, aki talán nemsokára végleg nemzetemre hagyom egy élet minden alkotását. Istenadta alkotásokat, melyeket nem embereknek köszönhetek. Úgy akarom azonban ezt a kincset nemzetemre hagyni, ahogy azt nekem a szívem sugallja, álmom-lelkem akarja és világért sem úgy, mint... a könyvkiadó parancsolja.»

Gárdonyi így értékelte regényeit: «Az Isten rabjai nekem a legszebb regényem. Az Egri csillagok a legjobb regényem. És a Láthatatlan ember a legkedvesebb regényem.» Így is maradnak mindnyájunk számára minden javítás-simítás nélkül.

Köszönjük Gárdonyi Józsefnek, hogy közzétette édesatyja naplójának, följegyzéseinek adatait. Sokat tanultunk belőlük. Még többet fog tanulni az, aki könyve alapján megírja majd Gárdonyi Géza tudományos és pragmatikus életrajzát. Könyve nélkül eddig ez lehetetlen volt, hisz az íróasztal fiókjai igen fontos adatokat őriztek. De kedves olvasmány az életrajz mindenki számára, aki előbb már művei alapján megszerette Gárdonyi Gézát. Ebből a meleg fiúi szeretettel, atyjához mélló magyaros ízzel, az élet valóságának tarka színeivel megírt munkából még jobban meg fogja szeretni és becsülni azt, aki — maga írja így — az Istentől neki adott szerszámmal holtáig munkálkodott a nemzet művelődéséért.[54]

[53] 2. 296. — [54] 2. 191.

166528